

ATATÜRK DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU (1923-1938)

Dr. Sait AŞGIN*

Giriş

Bugüne kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemine ilişkin bir çok inceleme kaleme alınmış ve yayınlanmıştır. Gene, zaman zaman toplumsal bir huzursuzluk ortamı yaşanan Doğu Anadolu'yu değişik yönleriyle ele alan çalışmalar da bulunmaktadır.

Doğu Anadolu'nun Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki durumunun incelenmesi, hem döneme hem de yöreye ilişkin gerçeklerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Böylece, PKK'nın başı Abdullah Öcalan'ın yakalanmasıyla yeni bir dönemece giren, dış kaynaklı toplumsal huzursuzluk süreci, tarihsel perspektif içerisinde daha iyi irdelenebilecek ve isabetli kararlar almak mümkün olabilecektir.

Çalışmamızda öncelikle Atatürk dönemi Türkiye'sinin genel durumu ortaya konulmakta, bu çerçevede Doğu Anadolu sosyal, siyasal ve ekonomik yönleriyle incelenmekte, Cumhuriyet Hükümetlerinin yörenin kalkındırılmasına yönelik girişimleri örneklerle anlatılmaktadır.

A-Ülkenin Genel Durumu

Anadolu uzun süren savaşların ve nihayet I. Dünya Savaşı ile onu izleyen İstiklal Savaşı'nın ağır tahribatı altında, büyük ölçüde takatten düşmüş durumdaydı.¹ Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu izleyen yıllarda dünyada

* Karaman Vali Yardımcısı.

¹ Bkz. Afetinan, *Devletçilik İlkesi ve Cumhuriyet'in Birinci Sanayi Planı*, Ankara 1972, s.1.

baş gösteren ekonomik buhranlar da ülke kalkınmasına büyük sekte vurmuştu.² Bunlara ilaveten Doğu Anadolu Bölgesi, I. Dünya Savaşı sonrasında Ruslar ve Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmış; harabeye döndürülmüştü.³ İstiklal Savaşı sonrasında kazanılan bağımsızlık ve imzalanan Lozan Anlaşması'yla da bu bölgede tam bir istikrar sağlanamamıştı. Lozan'da çözüme kavuşturulamayan konular arasında Musul petroleri konusu, Türkiye-İrak ve Türkiye-Suriye sınırları da vardı.⁴ Ayrıca SSCB'nin Doğu Anadolu toprakları üzerindeki iddia ve istekleri de bazen açık, bazen de örtülü biçimde gündemde tutulmaktaydı.⁵

Ekonomik yönden de ülkenin dışa bağımlılıktan kurtulması kolay olmadı. 1924 yılına gelindiğinde Türkiye'deki yabancı sermaye, 94 işletmenin denetimini elinde tutuyordu. Bunların 7'si demiryolu şirketi, 6'sı maden işletmesi, 23'ü banka, 11'i belediyelere ait imtiyazlar, 12'si sınai işletme ve

² Bu durumun önemi, o yıllarda yayımlanan gazete yazılarında da sık sık vurgulanmaktaydı. Örnek olmak üzere bkz. A.B., "Bir Banka Raporu Üzerinde" *Ulus Gazetesi*, 29 Nisan 1938: Yazar burada "...Yeni Türkiye, yalnız birkaç muharebeden ve bilhassa bir hayat-memat savaşından sonra değil, cihan vaziyetinin de yeni milli inkişafına mukavemet eden buhran şartları içinde doğmuş, ve milli kalkınmasını da, tıpkı kurtuluşu gibi, Büyük Reisinin emri altında, kendi başına ve ancak kendi irade ve kabiliyetine dayanarak, vücuda getirmiştir" diyerek bu konuya dikkatleri çekmektedir.

³ Ermeni ve Rus zulümleri için bkz. *Aspirations et Agissements Révolutionneres des comites armeniens Avant et Après la proclamation De la Constitution Ottoman*, İstanbul 1917; Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkiler Sempozyumu (Erzurum, 8-12 Ekim 1984), (nşr. Erzurum Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü), Ankara 1985; Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara 1987; General Mayevski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar* (nşr. A.Süslü) Ankara 1986; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I-II*, Ankara 1994; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983; H. Çelik, *Görenterin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi*, Ankara, (basım yılı yok); Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982; Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Türkiye'de Ermeni Mezalimi ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990; *Belgelerle Ermeni Sorunu* (nşr. ATASE Başkanlığı) Ankara 1992.

⁴ Milli Mücadele sırasında, Fransa ile 20 ekim 1921'de imzalanan bir anlaşma sonucu Türkiye sınırları dışında kalan ve bu durumu Lozan'la teyit edilen Sancak bölgesi nedeniyle uzun süre Fransa ile aramızda sorun olan Suriye sınırı konusu ancak 1938 tarihinde kesin sonuca kavuşabilmiştir. (Bu gelişmenin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Mehmet Gönülöbol vd. *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, Ankara 1969, s.137 vd.) ; Ayrıca, Musul Meselesi hakkında bkz. Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara 1964, s.644 vd.; M. Kemal ÖKE, *Belgelerle Türk İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Ankara 1992

⁵ Bkz. A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri (1920 1964)*, Ankara 1992, s.280 vd.

35'i ticari şirketti. Bunların millileştirilmesi için gereken büyük sermayeler ise henüz bulunmuyordu.⁶

Türkiye Osmanlı döneminde yürürlükte olan ve emperyalist sömürünün dış ticaret açığı yoluyla sürdürülmesi anlamına gelen Serbest Mübadele koşullarını 1929 yılına kadar uzatmak zorunda kalmıştı.⁷ Mevcut ekonomik zorlukları aşmak için önemli adımlar atmak ve ciddi kararlar almak zorunda kalındı. Bundan başka toplumsal yapının dönüştürülmesi için gereken inkı-lâplar da ard arda sıralanıyordu.⁸ Bu gelişmeler zaman zaman toplumla hükümet güçlerinin karşı karşıya gelmelerine de neden oluyordu.⁹

Bu arada dünyadaki siyasal ve ekonomik sıkıntılar da ülkedeki çalışmalara sekte vurmaktaydı. Bütün bunlara karşılık ülkenin inanmış yöneticileri ciddi bir kalkınma gayreti içerisine girmişti. Önce en acil olanlardan başlandı. Ülkede en temel konularda bile alınması gereken önemli mesafeler vardı. Osmanlı döneminden devralınan borçlar ve diğer sıkıntılar da çalışmaların hızını kesmekteydi.¹⁰

Bütün bu olumsuzluklara rağmen birlikte 1933 Sanayi Planı uygulamaya kondu. Dokuma, madencilik, kağıt, seramik ve kimya alanlarını kapsayan bu plan çerçevesinde örneğin dokuma alanında Bakırköy, Nazilli, Kayseri ve

⁶ Bkz. Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye III, Dünya Savaşı'ndan 1971'e*, İstanbul 1989, s.16.

⁷ Bkz. S.Yerasimos, a.g.e., s.17.

⁸ 1924 yılında Hilafetin kaldırılması, Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması, Yeni Harflerin Kabulü vb. inkılâplar için bkz. Reşat Genç, *Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar*, Ankara 1998.

⁹ Bkz. Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları, Umumi Müfettişlikten Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine I*, Konya 1998, s.319.; *Türkiye ve Güneydoğu*, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, s.9.

¹⁰ Maliye Bakanlığı Bütçe Kesin Hesapları'nı 1924-41 ve 1942-52 dönemi olmak üzere iki cilt olarak yayımlamıştır. "Sakit Osmanlı İmparatorluğu'ndan Devreden Duyunu Umumiye" bölümünde bu borçların yıllara dağılımı gösterilmiştir. 1929 yılında ilk taksiti ödenmiş, 1943 yılında da faiz yükünden kurtulmak için erken ödeme yapılarak borçlar kapatılmıştır. Bu taksitlerin her yıl bütçe gelirlerinde ağırlığı 1929'da %6.5, 1930'da 4.6, 1931'de %2.3, 1932'de %0.3, 1933'de %2.2, 1934'te %2.4, 1935'te %2.5, 1936'da %3.0, 1937'de %1.7, 1938'de %1.3, 1939'da %1.0, 1940'da %0.8, 1941'de %0.6, 1942'de %0.3 ve 1943'te %1.7 olmuştur. Bkz. Ali Nejat Ölçen, *Kemalizm'in Ekonomisi*, Ankara 1997, s.96 vd.

Konya – Ereğli fabrikaları öngörülmüştü. İkinci Sanayi Planında ise stratejik sektörler olarak enerji, petrol, azot, deniz ürünleri ve afyon¹¹ yer alacaktı.¹²

Bu çerçevede 20 Mayıs 1934'te Kayseri, 20 Ekim 1934'te Ereğli, 25 Ağustos 1935'te Nazilli bez fabrikaları ile 20 Mart 1935'te Türkiye'nin şişe ihtiyacını tamamıyla sağlayacak 150 işçi kapasiteli Paşabahçe Cam fabrikasının¹³ temelleri atıldı ve hızla hizmete sokuldu.

Sanayi programları kamuoyunda geniş yankılar buluyor ve hedeflere öngörülenden daha erken ulaşılabileceği bile düşünülüyordu.¹⁴ Yapılan işler sık sık değerlendirilmeye alınmaktaydı. Böyle bir değerlendirme ortamı CHP'nin 1935'teki Büyük Kurultayında da yaşandı. Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya'nın, bayındırlık işleri hakkında verdiği bilgilere göre 1920 yılında toplam 4082 km. olan demiryolu ağına 2642 km. ilave edilmiş, 101 kâgir köprü varken 69 adet daha yapılmış, 1930 yılında biri Trabzon-Erzurum diğeri Çanakkale-Balıkesir güzergahı olmak üzere iki büyük yolun yapımına başlanmıştı. Bir de Ankara'nın asfalt yolları yapılmıştı. Çünkü, "burası Merkez-i Hükümet olunca dosta düşmana karşı burayı yükseltmek, bir an evvel imar etmek yeni devletin şerefi iktizasından" görülmekteydi.¹⁵

Bu arada Devletin yürütmesi gereken ciddi sağlık işleri de bulunmaktaydı. Bugün aklımıza bile gelmeyen kimi hastalıklar salgın halinde idi ve ulusal boyutta ciddi sıkıntılar doğurmaktaydı. Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın 1935 Mayısında yaptığı açıklamalara göre sıtma, frengi ve tra-

¹¹ Afyon ekiminin alkolooid sanayiinin girdisi olarak değerlendirilmesi düşünülmüştü ve eğer gerçekleşse idi afyon tıbbın hizmetine verilmiş olacaktı.

¹² Bkz., Afet İnan, **Cumhuriyetimizin İkinci Sanayi Planı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973.

¹³ Bir günlük gazetede yar alan habere göre kurulan fabrikada uzman olarak çalışacak Türk gençleri Fransa'ya staja gönderilmişti. Biri aynı ülkede diğeri İngiltere'de incelemelerde bulunan iki Türk mühendisi de dört ay kadar sonra dönerek yabancı uzmanlarla beraber fabrikanın yönetimini ele alacaklardı. Heride işçiler uzmanlaşınca lüks cam eşyası da üretebilecektik. Ama bunun için bir süre beklememiz gerekecekti... "Dünyanın En Büyük Cam Fabrikalarından Biri" başlıklı haber yazısı için bkz. **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Mart 1935.

¹⁴ Örnek olmak üzere bkz. İsmail Hakkı, "Sanayi Programımız Devlet ve Millet İşbirliği İle Başarılacaktır", **Yeni Asır Gazetesi**, 12 (Teşrinisani) Kasım 1934.

¹⁵ Bakanın Kurultaya bayındırlık işleri ile ilgili olarak verdiği izahat için bkz. **Aydın Tarihi**, Haziran 1935, s.18, s.84-90.

homla mücadele önem arz etmekteydi. Sıtma mücadelesinde günün koşullarına göre “en ziyade nüfusu kesif olan ve ekonomik bakımdan önemli bulunan yerler göz önüne alınmış”tı. 1934 yılında sıtmayla mücadele programı yürütülen bölgelerde muayene edilenlerdeki sıtmalı oranı %17’yi aşmaktaydı. Uzun yıllar mücadele gerektiren bir hastalık olduğu için de üç beş yılda sonuç almak mümkün değildi. O yıllarda ancak Ankara gibi yerlerde sıtma ile mücadelenin sonlarına yaklaşılabilmişti. Bakana göre ülkedeki frengi hastalığı zannedildiği kadar değildi ve 1924’teki 213.716 frengiliden 21.372’si tedavi edilmiş, 37.975’i vefat ve saire nedeniyle ayrılmış ve 1935 yılına gelindiğinde elde 154.668 hasta kalmıştı ki bu nüfusun %0.9’una karşılık geliyordu.

Daha çok ülkenin Güney taraflarında görülen trahom konusunda ise o güne kadar Adana, Gaziantep, Malatya, Urfa ve Maraş’ta mücadele sürdürülmüştü. Mücadele bölgelerinde toplam 120 yataklı trahom hastaneleri bulunuyordu ve yalnızca 1934 yılında müracaat eden 87.000 kişiden 2215’i tedavi, 4318’i ameliyat edilmişti. Bakan sorulan bir soru üzerine, İstanbul’da 12-16 bin yatağa ihtiyaç bulunduğu halde mevcudun 2820 olduğunu ve doğum için gelen fakir Türk annesini kapıda bırakmamak için Hasekinisa Hastanesinde bir yatakta iki kişi yatırılması emrini bizzat kendisinin verdiğini de ifade etmekteydi. Gene Bakanın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Dünya ortalaması 2000 hastaya 1 doktor iken, 1927 itibarıyla bizde bu oran 5516 hastaya 1 doktordur.¹⁶

24 Ocak 1936’da Ankara’da Endüstri Kongresi toplandı Burada ikinci sanayileşme planının esasları görüşülecekti. Ekonomi Bakanı Celal Bayar’ın burada yaptığı konuşmada ilgi çekici noktalar bulunmaktadır. Bunlardan en temel olanı “Türkiye hammaddeci mi kalmalı, sanayileşmeli mi?” tartışmasıdır. Bunun da altında yeterli uzman elemanımızın bulunmadığı, teknolojik birikimin noksanlığı, bireysel girişime pay bırakılmadığı gibi eleştiriler bulunuyordu. Bayar teker teker karşılıklarını verdikten sonra, “Büyük Önde-

¹⁶ Sağlık Bakanı Dr. Refik SAYDAM’ın ayrıntılı açıklamaları için bkz. *Aynı Tarihi*, Haziran 1935, S.18, s.161-165.

rimiz Atatürk ve Büyük Başvekili İsmet İnönü, sanayi programımızın biran evvel hazırlanması için intizar etmekte” olduklarını bildiriyordu.

İş Bankası'nın eski ve başarılı umum müdürü Bayar'ın ekonomi politikası Atatürk'ün tasvibini görüyor, ancak İnönü tarafından aynı sempati ile bakılmıyordu. Atatürk'ün “Cumhuriyetin ilk yıllarında büyük siyasal sorunların çözülmesi için İsmet İnönü'yü tercih ettiği gibi, bu kez ülkenin ekonomik sorunlarının hızla çözülmesi için de Celal Bayar'ı tercih etmesi”¹⁷ 20 Eylül 1937 tarihinde İsmet İnönü'nün “istirahat amaçlı” iznine ve hemen arkasından Celal Bayar'ın Başvekil olmasına giden sürecin temeli görülmektedir.

1930'ların sonlarına doğru, Avrupa Devletleri arasında kamplaşma ve buna bağlı savaş rüzgarları artarken, Ulu Önder Atatürk'ün Büyük Millet Meclisi'nin açılışındaki nutku, Celal Bayar başkanlığındaki hükümete yeni iktisadi hedefler gösteriyordu. Atatürk bu nutkunda “*en kısa yoldan, en ileri ve en refahlı Türkiye idealine ulaşmak*” hedefini vermişti.¹⁸ Bu ivme ile hazırlanan Celal Bayar'ın üç yıllık maden işletme ve dört yıllık sanayileşme planları,¹⁹ kamuoyunda büyük heyecan uyandırmıştı.²⁰ Bunlardan sanayileşme planında, Doğu Anadolu'yu doğrudan etkileyecek Trabzon limanı ile Sivas'ta çimento ve Motor fabrikaları, Iğdır pamuklarını işlemek için Erzurum'da ip-

¹⁷ Bkz.Cemil Koçak, “Siyasal Tarih (1923-1950)” **Türk Tarihi III**, İstanbul 1989, s.117.

¹⁸ Bkz.Kemal Ünal “Yeni Ekonomik Plan”, **Ulus Gazetesi**, 22 Eylül 1938.

¹⁹ Başbakan Celal Bayar'ın bu ekonomik plana ilişkin olarak Anadolu Ajansı'na yaptığı açıklamanın tam metni için bkz.**Aydın Tarihi**, Eylül 1938, S.58, s.19-22.

²⁰ Yazılı basında bu yolda çıkan yazılara örnek olmak üzere bkz.Muhittin Birgen, “Celal Bayar'ın Üçüncü Planı”, **Son Posta Gazetesi**, 22 Eylül 1938. Yazar burada “...Aynı zamanda şunu da öğrendik: Bir memleketin iktisadi istihsal şekli ve bunu idare eden ihtiyaçlar, mütemadiyen değişebilir şeylermiş. Dün en mühim mesele sandığımız ‘üç beyaz’ın yanı başında bugün onlar kadar ehemmiyet alan bir madde, mesela benzin maddesi vücuda geliyor. Benzinsiz hayat imkansız bir şey oluyor. Biz otuz sene evvel üç beyazı temin ettiğimiz zaman dünyayı ve bizzat saadeti fethetmiş olacağımızı zannederdik; halbuki şimdi etrafımıza bakınca, her sene başka bir şey yapmak mecburiyetinde olduğumuzu ne güzel anlıyoruz” diyerek, ülkenin yeni bir ekonomik hamle yaptığını vurguladıktan sonra “...bu ufuklarda Türk Milletine daha çok iş, daha çok istihsal, daha çok hareket imkanları görünüyor. Sekiz sene sonra bu memleket tanınmayacak hale gelecektir” diyerek, konuyla ilgili pek çok makalede olduğu gibi yeni planı heyecan ve takdirle karşıladığını ve kamuoyunun çok şey beklediğini ortaya koymuş oluyordu.

lik fabrikası kurulması da yer almaktaydı. Ayrıca programda öngörülen üç şeker fabrikasından ikisinin Doğu illerinde inşası planlanmıştı.²¹

Gerçekten 1930'lu yılların sonlarına doğru devlet yeni bir kalkınma hamlesi başlatmak, sanayileşme ülküsünü gerçekleştirmek istiyordu. Bu yolda atılan bütün adımlar bizzat Atatürk tarafından izleniyor ve teşvik ediliyordu. Nitekim Mart 1938'de Gemlik suni ipek fabrikasının açılışına katılan Atatürk "Sanayileşme programımızın kağıt üzerinde bir parola olmaktan çıkıp beton bir hakikat şeklinde yükselme abidelerinden birini teşkil eden suni ipek fabrikası milli gururu okşayacak ve milli güveni artıracak bir Türk eseridir" diyerek, ülkenin hissiyatına tercüman olmaktaydı.²²

Aynı hissiyat yalnız yöneticiler değil kamuoyu tarafından da paylaşılmaktaydı. Sözü edilen Gemlik ve Bursa'daki fabrikaların açılışına ilişkin duygu ve düşüncelerini kaleme alan dönemin önemli yazarlarından birisinin "...Hakikatte orada açılan bir fabrikanın kapısı değil, Türk milletini hakiki kurtuluş alemlerine yükselten yepyeni, kocaman bir ufuktur" biçimindeki sözleri bu durumu ortaya koymaktadır.²³

Bütün bu gelişmelere rağmen genç Türkiye Cumhuriyeti işin başında sayılırdı. Örneğin sevinilen şeyler arasında bu günün perspektifinden bakıldığında oldukça 'mütevazı' sayılabilecek konular bulunmaktaydı.²⁴ Ayrıca bunca çabaya karşın ihracatın neredeyse tamamına yakını toprak ürünleriydi.²⁵ Bu açıdan ele alınırsa, temel konularını henüz rayına oturtma gayreti içerisinde bulunan yönetimin, geri kalmış yöreleri özellikle sınai yönden kındırmaya yönelik çalışmalarına, ülke ekonomisinin de pek elvermeyeceği

²¹ Bkz. Asım Us, "Çifte Plan İle İcraata Giriş", *Kurun Gazetesi*, 20 Eylül 1938; *Ayın Tarihi*, Eylül 1938, S.58, s.19-22.

²² Bkz. *Ayın Tarihi*, Mart 1938, s.51, s.12.

²³ Bkz. Yunus NADİ, *Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Şubat 1938.

²⁴ Örneğin Bursa merinos fabrikasının açılışında konuşan Başbakan Celal Bayar, "Merinos fabrikası hükümetimizin beş senelik endüstri planında önemli yer almış bir müessesedir. Türk merinosu yetiştirsek ... senevi iki milyon liralık mühim bir servet harice akmaktan kurtarılmış olacaktır." Demekteydi. Bkz. *Ayın Tarihi*, Mart 1938, s.14 vd.

²⁵ Başbakan Celal Bayar'ın Büyük Millet Meclisi'ndeki konuya ilişkin açıklamaları için bkz. *Ayın Tarihi*, S.55, s.60.

ortadadır. Buna karşın bu sıkıntılı dönemde bile, ülkenin topyekün kalkınmasına yönelik çabalara şahit olunmaktadır. Örneğin aynı tarihlerde Erzurum'da kurulacak iplik fabrikası için gerekli elektrik enerjisinin Tortum şelalesinden elde edilmesi için mühendisler grubuna incelemeler yaptırılmakta ve buradan elde edilecek enerjiyle "bütün Doğu'nun, bilhassa Erzurum'un mühim bir sanayi merkezi olması kabiliyetini kazanacağı" şevkle anlatılmaktaydı.²⁶ Ancak bu noktaya da kolay gelinmemişti. Aşağıda bunun nedenlerini ve konunun gelişim sürecini ele alacağız.

B-Doğu Anadolu'nun Durumu

Cumhuriyet'in devraldığı miras içerisinde Doğu Anadolu Bölgesi, ülke ortalamasının altında bir sosyal ve ekonomik gelişmişlik düzeyinde idi. Ermeni mezalimi, Rus işgali ve dış tahrikli ayaklanmalar gibi nedenlerle pek çok yönden yıpranan yörenin imarı, Türkiye Cumhuriyeti'ne kalmıştı. Cumhuriyet Hükümetleri'nin, yurdun tamamında olduğu gibi, Doğu Anadolu'da da ciddi gayretlerin içerisine girdiklerine şüphe yoktur. Ancak elde olmayan nedenlerden kaynaklanan bir takım engeller bulunmaktaydı: Bölge üzerinde özellikle SSCB'nin müteceviz istekleri, uluslararası ölçekteki ekonomik bunalımlar ve ilk Cumhuriyet hükümetlerinin içinde buldukları iktisadi zorlukların yanında Doğu Anadolu Bölgesi'nin kendine özgü durumları da yörenin kalkınmasına doğrudan etki yapacak nitelikteydi.

1. Asayiş Sorunları

Genç Türkiye Cumhuriyeti mevcut ekonomik zorlukları aşmak için önemli adımlar atmak ve ciddi kararlar almak zorunda kalmaktan başka, toplumsal yapının dönüştürülmesi için gereken inkılâpları da da ard arda sıralıyordu.²⁷ Bu gelişmeler zaman zaman toplumla hükümet güçlerinin karşı karşıya gelmelerine de neden oluyordu.²⁸

²⁶ Bkz. *Aydın Tarihi*, Temmuz 1938, s.55, s.9

²⁷ 1924 yılında Hilafetin kaldırılması, Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması, Yeni Harflerin Kabulü vb. inkılâplar için bkz. R. Genç, a.g.e.

²⁸ Bkz. H. Koca, a.g.e., s.319.

İnkılaplara Anadolu'dan gösterilen tepkilerin ilki 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabulü ile Erzurum'dan geldi. Doğu'da mevcut sosyal sistemin yıkılacağından korkan aşiret reisleri, emperyalistlerin de kışkırtması ile devlet güçlerini ta 1935-1940'lara kadar uğraştıracak bölgesel direnişler başlattılar.²⁹

Cumhuriyetten sonra merkezi otoriteye karşı girişilen isyanlarda, geniş ölçüde dini sloganlar kullanılmıştır. Fakat bu dini sloganların arkasında emperyalizmin siyasal ve ekonomik çıkarlarını görmek gayet kolaydır. Bu bakımdan 1925'te Şeyh Said'e, Genç'te silahların patlamasından 3-5 gün sonra İngiliz silah fabrikalarının kataloglarının gelmesi çok anlamlı ve üzerinde düşünülmesi gereken bir olaydır.³⁰

Aslında bölgede XIX. yüzyılın başından itibaren birtakım ayaklanmalar görülmüş ve bunda Batılı misyonerlerin faaliyetleri³¹ başlıca rolü oynamıştır. Bu ayaklanmalarda, önce Nasturiler sonra Ermeniler kullanılmış ve nihayet Kürtçülük akımı, emperyalizmin bölgedeki emellerine ulaşmak için bulduğu son malzeme olarak sürekli gündemde tutulmuştur.³² Stratejik ve psikolojik nedenlerin yanı sıra ekonomik yönleri de bulunan ve tarihi 1815 Viyana

²⁹ Bu ayaklanmalar ile ilgili olarak bkz. R. Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar 1924-1938*, Ankara 1972.

³⁰ Bkz. İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller I*, Ankara 1992, s.201 vd.; Nitekim bu tarihten sonra da aynı kişi tarafından okunan plâk'ın yurda sokulması Bakanlar Kurulunca yasaklanmıştır. Bu yönde İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın önerisi Başbakan İsmet İnönü tarafından onay verilerek Bakanlar Kuruluna sevk edilmiş olup, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ATATÜRK'ün başkanlığındaki heyetin kararı şöyledir: "Sodwa markalı ve I-256 no.lu Şeyh Said tarafından okunmuş Kürtçe plâğın, zararlı sözleri taşıdığı anlaşıldığından, Matbuat Kanununun 51 inci maddesi hükmüne göre Türkiye'ye sokulmasının yasak edilmesi; Dahiliye Vekilliğinin 26/1937 tarih ve 639 sayılı tezkeresi ile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 28/1/937 de onanmıştır." İçişleri Bakanlığı'nın 659 ve Başbakanlık Kararlar Müdürlüğü'nün 5939 sayılı bu kararlarının Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde bulunan belgeleri örneği için bkz. Sait Aşgın; *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, Ankara 2000, s.280 vd.

³¹ Celile Celil, *XIX. Yüzyıl İmparatorluğunda Kürtler*, (nşr. M. Demir), Ankara 1992, s.65 vd.

³² Bu isyanlardan bazıları şunlardır: Nasturi Ayaklanması (12-28 Eylül 1924), Şeyh Said Ayaklanması (13 Şubat 31 Mayıs 1925), Nehri Ayaklanması (1925-1926), Raçkotan ve Reman Ayaklanması (9-12 Ağustos 1925), Eruhlı Yakup ve Oğulları Ayaklanması (1926), Şeyh Abdurrahman ve Kardeşinin Pervari Ayaklanması (1926), Güyan ve Çölemerik (Hakkari) Baskını ve Hakkari-Beytüşşebap-Haco Ayaklanmaları (1926), Koçuşağı Ayaklanması (7-30 Ekim 1926), Mutki Ayaklanması (26 Mayıs-25 Ağustos 1927), Birinci ve İkinci Ağrı Dağı Ayaklanması (1926-1927), Biçar Tenkil Harekatı (7 Ekim - 17 Kasım 1927), Asi Resul Ayaklanması (22 Mayıs - 3 Ağustos 1929), Şeyh Abdülkadir (Tendürük) Ayaklanması (14-27 Eylül 1929), Savur Tenkil Harekatı (20 Mayıs-9 Haziran 1930), Zeylan Ayaklanması (20 Haziran- Eylül 1030), Oramar Ayaklanması (16 Temmuz-10 Ekim 1930), Üçüncü Ağrı Cıvarı Ayaklanması... Bu isyanlar hakkında bkz. H. Koca, a.g.e., s.61 vd. ; Şeyh Said İsyanı için bkz. Y. Kalafat, a.g.e..

Kongresi'ne³³ kadar uzanan Doğu Sorunu, Osmanlı Devleti'nin Almanlarla yakınlaşp³⁴ 1900 yılında Bağdat Demiryolu'nun yapımı³⁵ için anlaşmasıyla siyasal açıdan daha değişik boyutlar kazanmış; bir yandan Araplar Türklere karşı kışkırtılıp,³⁶ Devletin Türk ve Müslüman unsurları arasındaki birlik parçalanmak istenirken, öte yandan Doğu Anadolu'da Ermeniler sürekli tahrik edilmişlerdir.³⁷ Ayrıca Kürtler de kışkırtılmaktaydı.³⁸ Böylece Osmanlı Devleti parçalanırken Doğu Anadolu da Balkanlaştırılmış olacaktı.³⁹

Nitekim, bu maksada yönelik tahrikler sonucu bölgede isyanlar çıkmıştır. 1914-1918 yılları arasında Ermeniler Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Bitlis ve Van'da isyanlar çıkarmışlar⁴⁰ ve büyük ölçüde Hamidiye Alaylarına süvari veren bu yöre halkına mezalimde bulunmuşlardı.⁴¹ Bu isyanların geliştiği sa-

³³ Bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s.97 vd; C. Üçok, *Siyasal Tarih (1789-1960)*, Ankara 1980, s. 45 vd.; B. Kodaman, "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi" *Tarihî Gelişimi İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, (8-9 Mart 1990)*, Ankara 1992, s. 59-63; İ. Kayabalı, C. Arslanoğlu, a.g.e., s.278 vd.

³⁴ Dönemin Osmanlı-Alman münasebetleri için bkz. İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981, S.28-49; L. Rothmans, *Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, (nşr. R. Zarakolu), İstanbul 1962, s.23-44.

³⁵ Bağdat demiryolu meselesi için bkz. M. Özyüksel, *Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988.

³⁶ Bu kışkırtmalara örnek olmak üzere bkz. T.E. Larence, *Bilgeliğin Yedi Direği, Bir Casusun Anıları*, İstanbul 1991; P. Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, (nşr. N. Ülken), İstanbul 1975, s.16-46.

³⁷ Bkz. C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986; E. Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1891)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s.19-27; K. Gürün, "Dünya Devletleri Politikalarında Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s.281-284.

³⁸ Bkz. Abdülhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İstanbul 1994, s. 1-6; M. S. Lazarev, *Emperyalizm Ve Kürt Sorunu(1917-1923)* (nşr. M. Demir), s.22-32.

³⁹ Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Ankara, 1992, s. 3; Ayrıca "Balkanlaştırma veya Balkanizasyon" tabiri için bkz. W. M. Slove, *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, İstanbul 1987, s.45 vd.; O. Sander, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)*, Ankara 1969, s.4, nu: 7; Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Vilâyet-i Şarkiyesi*, (nşr.A.Yuvalı-A.Halaçoğlu) Kayseri 1992, s.13 vd.

⁴⁰ Bu konuda bkz. E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987; K. Gürün, a.g.e., s.120-193; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990; H. Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Ankara 1990.

⁴¹ Bu konuda pek çok yayın bulunmakla beraber, ibretle incelenmesi gereken yönleri bulunduğu için bkz. Rus General Mayewski'nin *Doğu Anadolu Raporu, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, (nşr. H. Pehlivanlı), Van 1997.

ha daha sonra, Cumhuriyet döneminde Şeyh Sait isyanı ve onu izleyen ayaklanmaların da gerçekleştiği bölge olacaktır.⁴² Çünkü mütareke yıllarına kadar, başta İngilizler olmak üzere Avrupalılar tarafından “Hıristiyan oldukları için kendilerini ellerinden tutmaya zorunlu hissettikleri Ermenileri katleden, vahşi bir topluluk” olarak görülen Kürtler⁴³ bu tarihten sonra sahiplenilmiş gibi gösterilerek, “Şark Meselesi”ne yeni bir boyut getirilmiştir.⁴⁴

Bölgede bir Kürt sorununun suni olarak doğurtulduğu, bilinçli bir şekilde büyütülüp emperyalist emeller doğrultusunda kullanıldığı ise özellikle İngiliz belgelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Bir İngiliz belgesindeki “Kürt milliyetçiliğinin İngiliz politikasının çocuğu olduğu” yolundaki ifade bu yargıyı hiçbir şüpheye yer vermeyecek bir biçimde doğrulamaktadır.⁴⁵ İngiltere, Doğu Anadolu’daki gelişmeleri titiz bir biçimde incelemeye ve izlemeye devam ederek Türkiye ve Ortadoğu üzerindeki emellerini bölücülük yoluyla gerçekleştirmenin mümkün olacağını, en azından Kürt sorunu ile Türkiye’yi meşgul edebileceğini düşünmekteydi.⁴⁶ Nitekim, Şeyh Sait isyanının Türkiye’yi gerek içeride ve gerekse dışarıda ne kadar hassas bir dönemde meşgul ettiği ve nelere mal olduğu meydandadır.

Bütün bu ayaklanmalar sosyo-ekonomik temelleri, dış ülkelerle bağlantıları ve sonuçları bakımından ele alınıp ayrı ayrı incelenmeye muhtaçtır. Ayrıca yöre için kapsamlı ve devamlılık arz eden politikaların bulunmadığı yo-

⁴² Bu isyanlar ve İngilizlerin rolü için bkz. B. N. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye’de “Kürt Sorunu” (1924-1938) Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları*, Ankara 1991 ;R. Hallı, a.g.e.; A. Kabacalı, *Tarihimize Kürtler ve Ayaklanmaları*, İstanbul 1991.

⁴³ M. Kemal Öke, *İngiltere’nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel’in Faaliyetleri (1919)*, Ankara 1968, s.6 vd.; H. Arfa, *The Kurds*, Oxford 1966, s.26; B. Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, Ankara 1986 s. 385 vd.; V.T. Mayévsrıy, *19.Yüzyıl’da Kürdistan’ın Sosyo-Kültürel Yapısı Kürt-Ermeni İlişkileri* (nşr. Mehmet Sadık-A.Varlı), (Basım yeri yok) 1997, s.109-224.

⁴⁴ Bu husus Sunuş yazısında kısmen ret edilmekle beraber ihtiva ettiği belgelerde açıkça görüldüğü için bkz. Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, İstanbul 1992; Ermenilerin yerine Kürtlerin sahiplenilişi hakkında bazı değerlendirmeler için de bkz. M. S. Lazarev, a.g.e., s. 81-91; M. Kocaoğlu, *Uluslararası İlişkiler Işığında Ortadoğu*, Ankara 1995, s.251-306.

⁴⁵ Bahse konu belge için bkz. Hasan Köni, “Osmanlı’dan Günüümüze Türkiye’yi Bölme Çabaları,” *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara 1996, s.83.

⁴⁶ Bkz. H. İldeniz, a.g.m., s.645.

lunda değişik iddia ve eleştiriler de söz konusudur.⁴⁷ Şurası bir gerçek ki bu isyanlar, ülkenin ve özellikle bölgenin ekonomik yönden gelişmesinde önemli bir engel olmuştur. Ülkenin genel siyasetine bile zaman zaman etki eden⁴⁸ bölge kaynaklı isyan ve direnişlerin, uzun süre merkezi hükümetin birinci sorununu olduğu ve zaten imkanları oldukça kısıtlı olan Cumhuriyet Hükümetlerinin bölgeye iktisadi yatırımları yeterince yapamadıkları biçiminde bir görüş de vardır.⁴⁹ Ancak böyle bir teze de, ihtiyatla yaklaşmak gereklidir. Çünkü, asayiş sorunu olan bir yere iktisadi yatırım yapmanın güçlüğü kaçınılmaz olmakla birlikte, tek başına konuyu açıklamaya da yetmemektedir. Bunun en açık kanıtı, aynı dönemde ülkenin diğer bölgelerinde asayiş problemi yaşanmamasına karşın, aralarında Doğu illeri ortalamalarının altında kamu harcaması almış olan yörelerin var olmasıdır.⁵⁰ Öyleyse durumu, ülkenin genel iktisadi koşulları ve yaklaşımları ile açıklamak daha doğru olacaktır.⁵¹

⁴⁷ Bu yöndeki eleştirilerin Cumhuriyet tarihinde belki de en eski olanı Kazım Karabekir'e aittir. Onun anlattığına göre dönemin İçişleri Bakanı Recep Bey (Peker), kendisini ziyaret ettiğinde aralarında şu konuşma geçmiş: "Kürtlerin ıslahı hakkında verilmiş layihaları tetkik ettiniz mi? Benim de son vaziyete göre tekliflerim vardı, okudunuz mu? Kürtlük hakkında muhtelif dillerde yazılmış kıymetli eserler, vekaletinizde var mı?" diye sordum. Aldığım cevap bana hüüzün verdi: 'Dahiliye Vekaleti'nde ne layiha gördüm, ne de Kürtlüğe dair bir eser buldum. Hiçbir şey yoktur. Günlük bilgilerle çalışıyoruz....' dedi. Ben 'çok fena, milli hükümetimizin beş yıllık hayatında Kürtlüğe dair hayli şeyler geçti, hayli layihalar verildi. Dahiliye vekaletinin ayrı bir şubesi, hiç değilse ayrı bir masası, sırf Kürtlük işleri ile uğraşmalı idi. Onları tanıyan birkaç kişi, güzel dosyalar hazırlayabilirler ve oraya ait nerede ne varsa toplayabilirlerdi'..." Bkz. Kazım Karabekir, **Kürt Me-selesi**, İstanbul 1995, s.160 vd.

⁴⁸ Bu iddiaya göre Kasım 1924'te İsmet İnönü'nün istifası ile kurulan Fethi Okyar hükümetinin 3 Mart 1925'teki istifasında Şeyh Sait isyanı önemli bir etkendi. Başbakan Fethi Bey bunun mevzi bir ayaklanma olduğunu ve hemen bastırılabilceğini söylüyor ve olağanüstü hal rejimine geçilmesine karşı direniyordu. Karşıt görüşte olanlara göre ise bu isyan devrim hareketlerine karşı planlı bir kalkışmaydı ve sertlikle mukabele edilmemesi halinde rejim tehlikeye girebilirdi. Bu gelişmelerin sonunda Fethi Okyar istifa etti. Aynı yazarın iddiasına göre 1930'lu yılların sonlarına doğru da, Doğu'da "...şahin politikalarından yana olan İsmet Paşayla, bu isyanı bölgeye yeterince hizmet götürülmemesine bağlayan ve halka toleransla yaklaşılması gerektiğini savunan İktisat Vekili Celal Bayar arasındaki kavga Çankaya'ya kadar sıçramıştı. Bu iddia ve değerlendirme için bkz. M. Ertuğrul Yavuz, "Çankaya'da Kürt Kavgası" **Yeni Şafak**, 8-14 Kasım 2000; Elbette siyasal olaylar bu kadar basit ve tek-nedenli yaklaşımlarla açıklanamaz. Bununla birlikte, Doğu Anadolu'daki toplumsal huzursuzluğun ülkenin genel siyasetine önemli ölçüde yansdığı da yadsınamaz.

⁴⁹ Bkz. H. Koca, **a.g.e.**, s.319.

⁵⁰ Bu konuda Maliye Bakanlığı verilerine dayanan ayrıntılı bir çalışma için bkz. S. Aşgin, **a.g.e.**

⁵¹ Kaldı ki Osmanlı Devleti zamanında da eşkıyalığın tek nedeninin tek nedeninin iktisadi sıkıntılar olmadığı görülmektedir. Bazı aşiretler "maîşetleri iyi olmasına rağmen sırf alıştıkları için köy basmışlar, kendi aralarında mücadele etmişler ve eşkıyalıklarını sürdürmüşlerdir." Bkz. İ.Yılmazçelik, **a.g.m.**, s.158.

Öte yandan yöredeki isyan hareketleri, ülke ekonomisine de ciddi yükler getirmiştir. Yörenin asayişini sağlamak ve bayındırlık hizmetleri götürmek için, özel ve olağanüstü ödenekler uzun yıllar bölgeye tahsis edilmiş,⁵² hatta Tunceli adında yeni bir il bile kurulmuştur.⁵³ Bu ilin kurulmasına ilişkin yasa teklifi, dönemin İçişleri Bakanı tarafından "...Cumhuriyet devri memleketin esaslı ihtiyaçlarını temin ederek asıl hastalığı tedavi etmek şiarı olduğu için, burada da medeni usullerle bir tedbir düşünüldü. Ve bu program ile memleketin her yerinde olduğu gibi buraların da Cumhuriyetin feyizlerinden istifade etmesini gözetti" diyerek Meclise sunulmuştu.⁵⁴ Bu gelişme kamuoyunda da yankı bulmuştu. Bir yazara göre "...İmparatorluk isyan bekler ve kan dökerdi. Biz isyan an'anesini ve şartlarını ortadan kaldıracacağız. Dün Kamutayda alınan tedbirlerin maksadı ve ruhu bundan ibarettir" denilmekteydi.⁵⁵

2. Coğrafi Yapıdan Kaynaklanan Zorluklar

Bölgenin coğrafi yapısı,⁵⁶ da başta bayındırlık olmak üzere buralarda yapılacak işleri hem zorlaştırıyor, hem de pahalılaştırıyordu. Bölgeyle ilgili olarak hazırlanan raporlarda, tabiat şartlarının çok çetin olduğundan, kışın sekiz ay hüküm sürdüğünden, Ankara'dan gönderilen postanın bir aydan önce buralara ulaşamadığından, 40-50 yıldan beri yol yapılmayan yörede yolları hayvanla kat' etmek gerektiğinden⁵⁷ söz ediliyordu.

⁵² Örnek olmak üzere Tunceli yöresindeki yol işleri için her yıl 1.350.000 TL. olmak üzere üç yıllık program bütçeye, o günün koşullarında ayrı bir yük getirmekteydi. Bkz. **Ayın Tarihi**, Haziran 1936, S.30, s.67.

⁵³ Tunceli'nin il yapılması 4 Ocak 1936 tarih ve 3197 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan "Yeniden Dokuz Kaza ve Beş Vilayet Teşkiline ve Bunlarla Otuziki Nahiyeye Ait Kadrolar Hakkında Kanun" ile gerçekleşmiştir.

⁵⁴ Bu yasanın görüşmeleri sırasında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın yaptığı açıklamalar arasında ilginç noktalar da vardır. Bakan, "...Burası 91 aşirete münkasımdır. 1876'dan bugüne kadar muhtelif zamanlarda Dersim üzerine 11 hareketi askeriye yapılmıştır. Halk cahil, biraz da toprağın fakirliği dolayısıyla fakir olur ve eli de silahlı bulunursa tabii böyle bir yerde vukuat eksik olmaz. Fransa'da, İtalya'da, Yunanistan'da da böyle yerler vardır. ... Efkarı unumiyemize arzetmek isterim ki, memleketimizde anormal bir vaziyet yoktur" demekteydi. Bkz. **Ayın Tarihi**, Ocak 1936, s.25, s.25 vd.

⁵⁵ F. Rifki Atay, "Tunceli", **Ulus Gazetesi**, 26 Ocak 1935.

⁵⁶ Doğu Anadolu bölgesinin coğrafi yapısı hakkında bkz. Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul 1989.

⁵⁷ H. Koca, a.g.e., s.339; Bu raporlar hakkında bkz. F. Bulut, **Belgelerle Dersim Raporları**, İstanbul 1992.

Özellikle kara ve demiryolu yapımlarında coğrafi koşullar önem kazanmaktaydı.⁵⁸ Bu durum Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki teknolojik yetersizliklerle birleşince durumun nezaketi belirginleşmektedir. Nitekim 1938 yılında Erzurum-Sivas demiryolunun Kemah'a ulaşması, adeta bir bayram coşkusuyla kutlanmış, medyada geniş yankı bulmuştur.⁵⁹

Doğu Anadolu'nun çetin coğrafyası, yörenin özellikle bayındırlık hizmetlerinden yeterince yararlanamaması ile doğrudan ilgilidir. Örneğin inşaat mevsimi ülkenin kimi yörelerinde on bir aya kadar çıkarken, Doğu Anadolu'nun belli kesimlerinde üç aya kadar düşebilmektedir. Buna, bazı iç ve dış gelişmeler nedeniyle uygulanan kalkınma planlarının tam olarak hedeflerine ulaştırılamamaları da eklenince doğu illerine yapılan hizmetler beklenen sonucu sağlamada yeterli olamamıştır. Örnek vermek gerekirse 1924-1928 yılları arasında iki bin km demiryolu hattı yapımı programlanmış ancak 1929 yılına kadar bu programın yarısı gerçekleştirilmişti. Ankara-Sivas-Samsun demiryolu hattı bu dönemde yapıldı. 1932 yılından evvel il dahilinde Diyarbakır-Mardin hududu, Diyarbakır-Osmaniye, Silvan-Bitlis hududu yollarından başka yollarda şose mevcut değildi. Bozuk olan Osmaniye-Elazığ, Diyarbakır-Urfa, Diyarbakır-Silvan, Lice-Çermik yolları tamir edildi. Diyarbakır ile Mardin, Elazığ, Urfa, Bitlis, Muş, Siirt ve Genç bağlantıları ile, Hani-Lice-Osmaniye-Çermik yolları inşa edildi. Ancak ekonomiye canlılık katacak yol yapımı çalışmaları istenen seviyeye ulaştırılmadı.⁶⁰

⁵⁸ Doğu Anadolu coğrafyası hakkında genel bilgiler için bkz. Bkz. H. Saraçoğlu, a.g.e., s.3; Tevfik Tarkan, "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", 50. Yıl Armağanı (Erzurum ve Çevresi) I, Erzurum 1974, s.7-22; Doğu Anadolu'nun bir "yüksek ülke" olan karakteri hakkında geniş bilgi için bkz. Sırrı Erinc, Doğu Anadolu Coğrafyası İstanbul 1953, s.5 vd.

⁵⁹ Günlük bir gazetede çıkan bir köşe yazısında Yazar, yöreye ilişkin uzman raporlarından alıntılar yaparak "...Önümüzdeki aylarda, her halde Cumhuriyet Bayramından evvel lokomotifin düdüğünü işitecek olan Erzincan'la Divriği'nin arası 158 kilometredir. Şimdi bu 158 kilometrelik yol üzerinde ve yukarıda tarif edilen boğazlar aşılacak suretiyle ne gibi sınai imaller yapılmış olduğunu dinleyiniz: Biri 50 metrelik betonarme ve diğer 50, 60 metre açıklığında demirden on köprü,; kâğır ve küçüklü büyüklü 495 tane menfez ve köprü,; en büyüğünün uzunluğu 1325 metre olmak üzere 14.414 metre tülünde 67 tünel. Bir gün, Türk demiryolculuğunun tarihi yazılacak olursa bu harikulade bir efsane gibi yazılıp okunacaktır" demektedir. Bugün için abartılı gibi gözüken bu satırların, o günün koşullarında ne anlama geldiğini gene yazarın satırlarından anlayabiliyoruz. Gerçekten de bu yollar "Azgın sular üzerinde keleklerle malzeme taşınarak, duvar gibi dümdüz kayalardan aşağı iperle işçiler sarkıtarak, bu gibi çalışmalara en az müsait mevsimlerde gün kazanmaya uğraşılarak..." inşa edilmişti. Bkz. Nasuhi Baydar, "Bugün Kemah'tayız Yarın Erzurum'da", Ulus Gazetesi, 27 Ağustos 1938:

⁶⁰ Bkz. H. Koca, a.g.e., s.321 vd

3. Toplumsal Yapıdan Kaynaklanan Durumlar

Bölgede kamu hizmetlerinin yeterli düzeye daha doğrusu arzulanan sonuçlara ulaşamamasının önemli bir nedeni de sosyo-kültürel yapı özelliklerinin yeterince hesaba katılmamış olmasıdır. Bilindiği üzere bu özellikler, iktisadi kalkınma için birer veridir. Bu faktörler göz önünde tutulmadan herhangi bir bölgenin kalkındırılması çabaları, ülkeyi ağır bir mali yük altına sokmaktan öteye geçemez.⁶¹ Doğu Anadolu'daki sosyal yapının feodal karakter taşıdığı, halkın hakim zümrelere bağımlılığının yalnız ekonomik ilişkilerle sınırlı bulunmayıp dini, aşiret dayanışması gibi nedenlerin de bağımlılıkta önemli rol oynadığı, Doğulu toprak ağalarının şıhlık, beylik gibi sıfatlarla da konumlarını pekiştirdikleri⁶² genellikle vurgulanan durumlardır.

S. Yerasimos'a göre Doğu Anadolu'nun toprak düzeni, bölgedeki ekonomik ve sosyal ilişkileri aynen yansıtmaktaydı ve bu bölgedeki toprak dağılımı, ülke ortalamalarına göre daha eşitsizdi. Ekonomisi geniş ölçüde hayvancılığa dayanan bölgede, çiftçi ailelerinin %38'i topraksızdı. Bu oran Batı illerinde %20-30 dolaylarında iken Gaziantep, Urfa, Diyarbakır, Mardin gibi kimi Doğu illerinde %45'e varmaktaydı.⁶³

Doğu Anadolu Bölgesi'nde ağaların varlığı ve etkinliğini ortaya koymasını bakımından Başbakan İsmet İnönü'nün 1935 yılında Karadeniz Bölgesi'yle birlikte Doğu Anadolu'yu da kapsayan inceleme gezisinin ardından Cumhurbaşkanı Atatürk ve Bakanlar Kurulu'na sunduğu raporda⁶⁴ geçen cümleler önemlidir. "...Memur ve subayların evleri yapılmış, icabında konulup kaldırılmak üzere özel adliye rejimi, hudut teşkilatı, bitirilmiş ve yeterli yollar vasıtasıyla halkın içine girmek Mutki ve Sason gibi bütün Siirt vilaye-

⁶¹ Çünkü ekonomik büyüme, kalkınma ve teknolojik yenilikler aslında temelde yatan sosyo-kültürel faktörlerle yakından ilgilidir. Bkz. Mustafa Erkal, *Bölgelerarası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması*, İstanbul 1978, s.213 vd.

⁶² S. Yerasimos, *a.g.e.*, s.505 vd.; İ. Yılmazçelik, *a.g.m.*, s.132-159.

⁶³ Yazara göre feodalite benzeri sosyal yapının ilk gereği olan merkezi devlet gücünün zayıflığı, ikinci şart olan büyük toprak mülkiyeti ile Doğu Anadolu'da bütünleşmiştir. Bkz. S. Yerasimos, *a.g.e.*, s.506

⁶⁴ Bu rapor bir yazı dizisi olarak yayınlanmıştır. Bkz. Saygı Öztürk, "2 Ağustos 1935 İsmet Paşa'nın Kürt Raporu", *Hürriyet Gazetesi*, 7-10 Eylül 1992.

tinde önemli bir iştir. Şimdiki halde halk daha çok ağaların elindedir...”⁶⁵ Bu ağalar, saygın bir sosyal statünün yanında başta toprak olmak üzere geniş ekonomik olanaklara da sahiptiler.⁶⁶

Bölgenin sosyo-kültürel yapı özelliklerinin yeterince hesaba katılmamasının bir başka boyutu yöredeki idarecilerin yaklaşımlarında gizlidir. “Memurlarınca uygulanan kültür olgu ve siyasetinin bölgede, Batı hayat tarzının kabul ettirilmeye çalışılmasından başka bir şey olmadığı, bu nedenle bölge halkı ile devletin büyük masraflar yaparak yörede iskana çalıştığı göçmenler arasında da sosyal dayanışma sağlanamadığı ve uzun yıllar hükümetlerce destek verilmesine karşın onların başka bölgelere göç etmesinin önlenemediği, bu tip uygulamaların bölge halkından bazılarının yıllarca yeni kimlik aramalarına bahane olduğu” yolunda ileriki yıllarda yöneltilecek eleştiriler⁶⁷ bölgede yapılmak istenen olumlu hamlelerin amacına tam anlamıyla neden ulaşamadığını da bir yönüyle aydınlatmaktadır. Bunlara bir de kamu görevlilerinin, aslında her yerde görülebilen türden uygulama noksanlıkları da ekleneince, genel hassasiyet istenmeyen boyutlar kazanabilmiştir. Bunun örnek kanıtlarını gene Başbakan İsmet İnönü’nün 1935 yılında çıktığı Doğu Anadolu gezisi sonrası hazırladığı raporda bulabiliyoruz. Başbakan’ın raporunda Bulanık (Muş) ilçesi ile ilgili olarak “...halk düşkün, feryatlı, henüz araziler mal olmamış. Çayırhıklar fena taksim edilmiş, şikayet ederler...”⁶⁸ biçiminde

⁶⁵ Bkz. S. Öztürk, a.g.g., 8 Eylül 1992, s.7.

⁶⁶ Doğu Anadolu’da şeyh ve ağaların konumu ile ilgili olarak bkz. M. V. Bruinessen, **Ağa, Şeyh ve Devlet Kürdistan’ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi**, Ankara (basım yılı yok)

⁶⁷ Bkz. H. Koca, a.g.e., s.440 vd. Halka yaklaşım ve yörenin özelliklerine uygun çözümler sunmak idarede daima önemlidir. Bazen öyle olur ki, idare arzuladığı maksada planlanandan daha kısa sürede ve daha az masraf veya emekle ulaşabilir. Bunun için, hizmet sunulan yörenin ve topluluğun özellikleri iyi bilinmeli ve uygun yaklaşımlar geliştirilmelidir. Örnek olarak, Doğu Anadolu’da eğitim sorununun önemli bir boyutunu, yöre halkının çocuklarını okullara göndermek istememesi oluşturmuştu. 1962 yılında Muş’un köylerini gezen Atilla Dalgakıran’a göre “...halk, çocuklarını okula göndermemek için her çareye başvuruyor. Yollayanlar da mecburiyetten kaçamayanlardan ibaret kalıyor. Bunun çeşitli nedenleri var. Fakat bunların başında, tahsil devresinin çabuk bitmemesi, ailenin çocuğa iş ve çalışma bakımından muhtaç olması gelmektedir.” [Bkz. A. Dalgakıran, “Doğu’nun Dertleri” **Barış Dünyası Dergisi**, s.9 (Aralık 1962), s.46] Bu durumda, ülke genelinde uygulanan şekil ve sürelerdeki bir öğretim biçimi yerine, yörenin ihtiyaçlarına uygun daha esnetilmiş kurallarla sunulan bir eğitimin daha başarılı olacağı kaçınılmazdır.

⁶⁸ S. Öztürk, a.g.e., 8 Eylül 1992, s.7.

dile getirdiği gerçekler, sözünü ettiğimiz durumlara en yetkili ağızdan yapılmış birer saptama niteliğindedir.

C- Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Gayretleri

Cumhuriyet döneminin genel kalkınma hamlesi ile birlikte, Doğu Anadolu'da da Devletin büyük bir kalkındırma sürecine girdiğine şüphe yoktur.⁶⁹ Bütün olumsuzluklara karşın yörede, bu yönde ciddi adımlar atılmıştır. Bu süreçte, ülkenin öteki yörelerinden buraya devamlı bir kaynak aktarımı da söz konusudur.⁷⁰ Bütün bu gayretler sonucu, Doğu Anadolu Bölgesi de belli bir kalkınmışlık düzeyine ulaştırılabildiği görülmüştür.

Yürütülen çalışmalar hem merkezi hükümet, hem de onun taşradaki temsilcisi olan Vali ile belediyelerin gayretleri biçiminde kendini göstermekteydi. Örneğin yurdun ve bu arada Doğu Anadolu'nun "çelik ağlarla örülmesi" faaliyetleri, merkezi otoritenin planlanmış çalışmalarıyla yürütülüyordu. Doğu Anadolu'nun çetin coğrafyasında ilerleyen demiryolu çalışmaları, kamuoyunda da geniş ilgi görüyor, ilerlemeler kilometre kilometre izleniyordu.⁷¹ Bu demiryollarının askeri amaçlara hizmet ettiği yolundaki bazı dış yorumlara karşı kamuoyunun inancı ise, yapılanların ulusal ekonomiyi kurmaya yönelik olduğu, ancak bunun için de, Türkiye'nin "her şeyden önce sınırlarından taşan emperyalist akınlara karşı koymak zaruretinde" bulunduğu biçimindeydi.⁷²

⁶⁹ Kalkınma gayretlerinin kamuoyunda bulduğu yansımaları örnek olmak üzere bkz.F.Rıfık Atay, "Cumhuriyet Devri", **Ulus Gazetesi**, 4 Eylül 1938. Yazar burada Cumhuriyet döneminin "bütün Anadolu'da Osmanlı devrinden asayiş ve ümranla ayrıldığı"ndan söz ederek, Manisa, Kayseri, Malatya ve Elazığ'da yaptığı gezideki izlenimlerini anlatmaktadır.

⁷⁰ Bkz. S. Aşgın, a.g.e., s.255 vd.

⁷¹ Örnek olmak üzere bkz. "Yurdu Çelik Ağlarla örüyoruz", **Ulus Gazetesi**, 19 Şubat 1935.

⁷² Alman Binbaşı Otto Wetsch'in, bu yolda bir Alman gazetesinde çıkan yazısının değerlendirmesi için bkz. Sadri Ertem, **Kurun Gazetesi**, 4 Şubat 1935; Sivas-Erzurum demiryolunun Kemah'a varması üzerine Ulus Gazetesi'nde yayınlanan bir yazıda da "Şarktaki vilayetlerimizin asırlarca devam etmiş olan ticaret hareketlerini ve bu hareketlerin merkezi sayılan Trabzon limanının eski şöhretini temin eden İran transitinin bu limandan Basra körfezine intikalindeki âmiller arasında demiryolu, şüphesiz, başlıcalarından biridir. Bahsettiğimiz vilayetlere doğru uzanmakta bulunan Sivas-Erzurum hattı bu büyük transit kaynağının mecrasını gene tarihi istikametine çeviremez mi? Bu çok muhtemel olduğu içindir ki bugün Kemah'a girmiş, yarın Erzincan'a ve Erzurum'a girecek olan yeni hatta, geniş bir mıntıkanın ekonomik ve sosyal kalkınmasına çok yardım edecek bir ana yol vasfından fazla bir mana görülmüyor. Fakat Sivas - Erzurum demiryolu yurdun müdafaaası bakımından bu derece ehemmiyetlidir" denilerek, demiryollarının ekonomik ve savunma yönünden yararlarına dikkat çekiliyordu. Bkz. Nasuhi Baydar, a.g.m., **Ulus Gazetesi**, 27 Ağustos 1938.

Daha yerel ölçekli işler ise Valilikler ve Belediyeler eliyle görülmeye çalışılıyordu. Örneğin Siirt içerisindeki yol inşaatı, program dahilinde yürütülerek 1934'te şehirde yedi yeni cadde açılmış ve 21.384 metre yeni kaldırım yapılmıştı.⁷³ Maraş⁷⁴ Belediyesi ise 1935 bütçesine kanalizasyon ve kaldırım tahsisatı koyuyor, kentin en önemli sıkıntısı olan Kanlıdere'nin kapatılmasını, mezarlık ve pazar yeri ile elektrik tesisatının yapımını programına alıyordu.⁷⁵ Doğu illerimizin önemli gereksinimlerinden olan yakacak konusunun halli için Vali ve Türkofisi işbirliğine gidiyor, Oltu Balkaya kömür madenlerini işletmek için 200.000 TL. sermayeli bir anonim şirket kuruluyordu.⁷⁶

Günlük yaşamı kolaylaştıracak ve sosyo-ekonomik faydaları beklenen küçük büyük yatırımlar olanaklar ölçüsünde sürdürülüyordu.⁷⁷ 1935 mayısında Urfa, Gazi Ayıntab ve Fevzipaşa arasındaki Birecik'te, Fırat üzerinde 12 metre uzunluk ve 5 metre genişliğinde tel üzerinde makara ile işleyen dubalar ismarlanıyor, bununla mal taşımalarının daha kolay ve ucuz olması amaçlanıyordu. Gene aynı yerde üç katlı bir İlçebaylık, yani Kaymakamlık evi de yaptırılmıştı.⁷⁸

Yapılan çalışmalar yalnız bayındırlık alanında değil sağlık ve eğitim başta olmak üzere diğer konularda da sürmekteydi. Örnek olarak Erzurum'da⁷⁹, 1936 yılında kız sanat okulu açılmış⁸⁰; 1938 yılında 900.000 TL.lık bir imar hareketine girilerek ilçeler dahil 30 ilkokul, sinema şehir elektriği vs. yatırımlar gerçekleştirilmiştir.⁸¹ Aynı yıl Ilıca nahiyesinde de posta ve telgraf

⁷³ Bkz. **Ayın Tarihi**, Aralık 1934, S.12, s.16.

⁷⁴ Maraş İlimize o tarihte henüz "Kahraman" unvanı verilmiş bulunmadığından o günkü adı kullanılmıştır.

⁷⁵ Bkz. **Ayın Tarihi**, Mart 1935, S.15, s.10.

⁷⁶ Bkz. **Ayın Tarihi**, Nisan 1936, S.28, s.4.

⁷⁷ İllerimizin sosyo-ekonomik yapılarına ilişkin veriler ile yapılan yatırımların ele alındığı genel bir kaynak 1967 il yıllıktır. İçişleri Bakanının talimatıyla hazırlanan ve belli bir şablonun izlenmesiyle ortaya konulduğu anlaşılan bu kaynaklar, Doğu illerimiz için de önemli veriler içermektedir.

⁷⁸ Bkz. **Ayın Tarihi**, Haziran 1935, S.18, s.8

⁷⁹ Erzurum'un 1918'den 1938'e kadar olan dönemine ilişkin ayrıntılı bir inceleme için bkz.Enver KONUKÇU, **Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum**, Erzurum 1999.

⁸⁰ Bkz. **Ayın Tarihi**, Eylül 1936, S.34, s.6

⁸¹ Bkz. **Ayın Tarihi**, Ağustos 1938, S.56, s.13.

merkezleri açılmış, 14 derslikli ilkokul binası ihale edilmiş, gazino ve lokantası olan bir otel de planlamaya alınmıştı.⁸² Gene kültür konusu, nasıl ki ülke genelinde en temel işlerden sayılmış ise Doğu Anadolu'da da aynı yaklaşımın paralelinde çalışmalara rastlamaktayız. Bu bağlamda örneğin 8 Ağustos 1938'de Doğu Kültür Kongresi Erzurum'da açılmıştı.⁸³

Yöreye yalnızca yurdun bir parçası olarak değil; Kurtuluş Savaşı'na coğrafi başlangıç yeri olmasından dolayı, belki tarihi bir sorumluluk hissi, bir tür nostalji ile de yaklaşılıyordu. Çünkü "...en müşkül dakikada şarktan yeni ve umulmaz bir ümit yıldızı doğmuştu..."⁸⁴ Bu "romantik" sayılabilecek yaklaşım içerisinde yöreye yapılan harcamaların maliyet analizleri genellikle göz ardı edilmiş ve bu, çoğunlukla bilinçli bir tercih olarak ortaya konmuştur. Örneğin Nisan 1935'te Van Gölü İşletme İdaresinin bütçesi hakkında Meclis'te yapılan görüşmeler sırasında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya şöyle diyordu: "...Cumhuriyet Şeyh Sait vakasından ve onu takip eden hadiselerden sonra icap eden inzibat tedbirlerini tamamıyla aldı. Onu müteakip de oranın ümrasını gözettiler. Bu muntazam bir program halinde devam edecektir ve etmesi de lazımdır. Van Gölü İşletmesi Vapurları Van Gölü sahillerinin ve havalisinin birebir irtibat vasıtalarıdır. İki köy arasında, iki şehir arasında Devlet şosesini yaparken nasıl onun gelirini değil memleketin inkişafını gözetirse, Van Gölü'nün işletilmesinde kullanılan vapur ve sair vesaiti nakliye müteharrik bir köprü, bir şose telakki edilmelidir. Bu bir amme hizmetidir. Bir irat membaı değildir. Ve uzun yıllar böyle devam edecektir"⁸⁵

⁸² Bkz. **Ayn Tarihî**, Temmuz 1938, S.55, s.4 vd.

⁸³ Vali Refik Koraltan burada kültürel kalkınma hareket ve gereklerini ele aldığı bir konuşma yapmış ve kongre başkanlığını kültür müşaviri Reşat Tarakçıoğlu yürütmüştür. Bkz. **Ayn Tarihî**, Ağustos 1938, S.57, s.3.

⁸⁴ Buna benzer yaklaşımlara örnek olmak üzere bkz. A. Emin Yalman, "18 Senelik Varlığımız", **Tan Gazetesi**, 23 Nisan 1938: Yazar burada "...Büyük bir harpten sonra dünyanın en büyük iradesine nasıl meydan okunur? Diye düşünen bütün zayıf yürekliiler, bütün kozmopolitler, malubiyeti iptidadan kabul etmişlerdi. Bu en müşkül dakikada şarktan yeni ve umulmaz bir ümit yıldızı doğdu. Atatürk Samsun'da, Erzurum'da, Sivas'ta, Ankara'da Türk Milletine bir kurtarıcı olarak göründü..." demek suretiyle, yalnızca Atatürk'ün şahsına değil, hareketin fiilen başlangıç yeri olan Doğu Anadolu'ya da tarihi bir bakış atfetmektedir.

⁸⁵ Bkz. **Ayn Tarihî**, Mayıs 1935, S.17, s.20 vd

Bu yaklaşımın başka örneklerine de sıkça rastlamak mümkündür. Nitekim, makine aksamı 18 Şubat 1938'de Almanlara ihale edilen Sivas çimento fabrikasının yapılış nedeni "şark vilayetlerimizle Orta Anadolu'da daha ucuza çimento satışını temin etmek" olarak kayıtlara geçecek⁸⁶; aynı yılın başlarında bizzat Başbakanın ağzından "..tetkikatımız bizi rantabl olmasa dahi mühim bir zarara sokmayacak neticeye götürürse, şarkın müsait olan mıntıklarında şeker fabrikaları kurmak karar ve azminde" olunduğu ifade edilecekti.⁸⁷

Sonuç

Doğu Anadolu'daki yatırımları "bir irat membaı değil, bir amme hizmeti" olarak gören anlayış, ileriki yıllarda da devam edecek; Cumhuriyet Döneminde, toplumsal ve ekonomik kalkınmaya yönelik olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan yatırımların hemen hemen tamamına yakını devlet eliyle gerçekleştirilecektir.

Doğu Anadolu'daki çetin coğrafya yatırımların maliyetini, hızını, nitelik ve niceliğini olumsuz biçimde etkilemiş, toplumsal yapıdan kaynaklanan sıkıntılarını, dış odakların emperyalist girişimleri ile kaşınması da önemli bir sorun oluşturmuştur. Bütün olumsuz koşullara rağmen Türkiye Cumhuriyeti, yurdun her köşesine olduğu gibi Doğu Anadolu'ya da günün koşulları ve Devletin olanakları ölçüsünde el atmış, yöreyi kalkındırmak için ciddi gayretler göstermiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Doğu Anadolu'da yaptığı yatırımlara karşılık buraların genel ekonomiye katkıları oldukça düşük düzeylerde kala-

⁸⁶ Bkz. *Ayın Tarihi*, Mart 1938, S.51, s.5.

⁸⁷ Başbakan Celal Bayar'ın bazı maddelerin gümrük resimleri hakkında hükümetçe alınan kararların tasdik edilmelerine ilişkin kanunun görüşülmesi sırasında yaptığı konuşmasında "Şeker sanayiini kurarken daha çok şarkı ve şark havalisini nazarı itibara almak istiyoruz. Ve daha çok o sahayı tetkik ihtiyacı vardır. Çünkü memleketimizin garp kırsımlarında esasen şeker sanayiinin muvaffakiyetle kurulabileceği ve idare edilebileceği, kendiliğinden anlaşılmış bugün için bir hakikat halindedir. Asıl mühim mesele şarkta kurulacak sanayiın rantabl olup olmayacağı keyfiyettir. Eğer tetkikatımız bizi, rantabl olmasa dahi mühim bir zarara sokmayacak neticeye götürürse..." demekteydi. Bkz. *Ayın Tarihi*, Mayıs 1938, s.53, s.44 vd. Gerçekten de üç yeni şeker fabrikasından birinin Balıkesir-Bandırma arasında, diğer ikisinin ise doğu illerinde kurulması kararı Bayar hükümetinin üç numaralı ekonomik programında yer almıştır. Bu programın ayrıntıları için bkz. *Ayın Tarihi*, Eylül 1938, S.58, s.20-22.

caktır.⁸⁸ Bu durum artık bilimsel çalışmalarla açıkça ortaya konulmuştur.⁸⁹ Şurası kesindir ki Büyük Önder Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti, yurdu daima bir bütün olarak kucaklamıştır. Onun için tarihinin her dönemi, Cumhuriyeti kuran iradenin yüceliğini gösteren örneklerle doludur.

⁸⁸ Türkiye'nin ekonomiyi yöneten kurumlarında da bürokrat olarak uzun süre görev yapan Turgut Özal, Cumhurbaşkanlığı sırasındaki bir konuşmasında "Bugün Güney Doğuda yapılan yatırım oradan elde edilen imkanın belki 20-30 mislidir...Efendim, petrol oradan çıkıyormuş da, o petrolden dolayı, evet, biz oraya çok şey yapmaya mecburmuşuz. Açık söyleyeyim, petrolü bugün oradan çıkarmasam daha kârlıyım. Oradaki petrolün astarı yüzünden pahalıya çıkıyor. Öyledir. Orada rafinerilerin dahi çalışması ekonomik değildir. Elektrik çekmişsiniz bütün mezralara köylere, eğer kw saatinin hakiki fiyatıyla satmaya kalksak bu günlük fiyatının 100 misli olur satamayız. Bütün bunları Türk Devleti yapmış, Türk Devleti ayırım yapmadan yapmış. Ama bunu anlatmamız lazım. Şimdi öbür tarafta, efendim işte petrol buradan çıkıyor, madenler buradan çıkıyor. Hiç bir maden falan çıktığı yok. Türkiye'de zaten çok ciddi madenler de yok. Ama bunları söylemediğimiz, konuşmadığımız takdirde düşmanın propagandası devam edecek..." şeklinde değerlendirecektir Bkz. T.Özal "Türkiye'de Gerçekleşen Büyük Değişim-İkinci Değişim Hedefi 15 İleri Batı Ülkesinin Arasına Katılmak", **Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın İş Dünyası Vakfı Toplantısındaki Konuşmaları**, (İstanbul Conrad Otel - 2 Ekim 1992), Ankara 1992, s.44; . Özal, bir başka konuşmasında da bu bölgeye yatırım yapmanın, bölgenin dağlık karakterinden dolayı zor (ve pahalı) olduğundan, aradaki maliyet farkını daha iyi, daha fazla üretim yapılan bölgenin ve genel olarak Türk insanının ödediğini, bu bölgede yatırılan paranın Batıda ve sahil bölgelerinde yatırılması durumunda on mislinin alınabileceğini, ama Devlet'in bu farkı da üzerine alarak başka hiçbir ülkede yapılmayan işleri de yaptığını söylemektedir. Bkz. T. Özal, Güneydoğu Anadolu Sorunu Nedir, Ne Değildir?, **Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın, Dicle Üniversitesi'nin 1992-1993 Eğitim-Öğretim Yılına Açılış Töreninde Yaptıkları Konuşmaları**, (Diyarbakır - 6 Ekim 1992) Ankara 1992, s.8 vd.; Ayrıca bkz. H. Dinç, "Beş Yıllık Katkıma Planında Öncelikli Yörelere" **Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Simpozyumu Tebliğleri**, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985, s. 242 vd.; C. Kılıççöte, "Doğu Anadolu'da Sanayileşme Seferberliği" **Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Simpozyumu Tebliğleri**, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985, s. 341;

⁸⁹ Bkz. S. Aşgın, a.g.e., s.250-270.